

МЕНТАЛІТЕТ ЯК ОБРАЗНО-ХУДОЖНЄ ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЙСНОСТІ

Бойко

Зінаїда Василівна

провідний інженер Інституту культу-
рології НАМ України

Бойко

Зінаїда Васильевна

ведучий інженер Інститута
культуролагии НАИ України

Boiko

Zinaida

leading engineer Institute of Cultural
WE Ukrainein Institute of
Culturology of the National Academy
of Arts of Ukraine

***Анотація.** У статті аналізуються джерела та сучасна інтерпретація української ментальності через одне з основних понять культурології — “серце”, яке має символічне значення в багатьох культурах світу і репрезентує у кожній із них внутрішній центр розумового і духовного життя людини, що знайшло своє відображення в особливій українській філософії — “філософії серця”. Для автора у виділенні загальних рис української етноментальності пріоритетним є психологічний фактор, хоча й не ігнорується будь-який інший — ідеологічний, географічний, мовний. Особливо цінним у перспективі є репрезентація проблеми кордоцентризму українською творчою елітою, художня манера якої є неповторною та об’єктивною у відображенні ментальності власного народу через призму художнього сприйняття дійсності.*

***Ключові слова:** концепт “серце”, анамнезіс, екзистенціалізм, образ, символ, кордоцентризм, “філософія серця”, менталітет, художня ментальність.*

***Актуальність.** Категорія ментальності знову в центрі уваги українських учених (пор. Р. Чопик “Менталітети”, 2014), що, безперечно, пов’язано з європеїзацією суспільної свідомості, зі спробами побудувати нове суспільство, яке докорінно зможе змінити спосіб життя українців.*

Отже, зростання інтересу до ментальності викликано нагальними потребами кардинальних змін у всіх сферах життя, у тому числі культури, виховання й освіти. Це пояснюється, по-перше, тим, що особливості перехідного періоду потребують поглибленого дослідження явищ, пов’язаних із реалізацією проблеми ідентифікації особистості в глобалізованому світі, і, по-друге, тим, що в нових умовах продовжує формуватися національна самосвідомість народу. Тому нині вельми актуальними є світоглядні аспекти життєдіяльності українського народу, пов’язані з ментальністю. Порівняно з попередніми періодами її вивчення вони полягають в переосмисленні і переорієнтації системи духовних цінностей на європейські основи. Якщо раніше наукові дослідження ментальності в основному були зосереджені на порівнянні національних характерів “братніх” народів, то нині набувають чинності такі, що будуються на порівнянні менталітетів європейських народів.

***Виклад основного матеріалу.** Загальновідомо, що слово “менталітет” походить від латинського кореня “mens” — свідомість. Наприклад, в енциклопедії “Культурологія ХХ ст.”:*

менталітет від лат. *mens* (розум, спосіб думок, склад розуму).

У дослідженнях часто підкреслюється, що поняття менталітет і ментальність синонімічні і, отже, взаємозамінні. На цій підставі вони розглядаються в одному ряді зі словосполученнями “національний характер”, “дух народу”, “етнічна психіка” і под.: оскільки не мають суттєвих відмінностей у значенні й є перекладом з іноземних мов: нім. “*die Mentalität*” (спосіб думки, склад розуму); англ. “*mentality*” (розумовий розвиток, склад розуму); франц. “*mentalite*” (напрямок думок, спрямованість розуму, склад розуму). В цьому зв’язку у дефініціях менталітету відображається як широке його тлумачення, так і вузьке. Ще Г. В. Ф. Гегель вустами Лейбніца наголошував, що в природі “немає двох речей, що були би абсолютно однаковими” [1, 273]. Отже, у “Словнику іншомовних слів” менталітет тлумачиться як розум, мислення, душевний склад, глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, що включає й несвідоме. Дослідники категорії “ментальності” тлумачать її “як особливий, притаманний лише певній людській спільності, стиль світосприйняття, що відображає у знятому вигляді довгий період сумісного існування людей у схожих природно-географічних і соціокультурних умовах” [3, 64].

Для культурологів у ментальності “важливий момент її впливу на звичаї, традиції, вірування, знання, способи і прийоми дії та інші складові духовної і матеріальної культури” [3, 56–57]. Виходячи з поняття “символічні форми”, до яких Е. Кассієр відносив мову, міф, релігію, мистецтво тощо, види менталітетів можна систематизувати в залежності від способів сприйняття навколишнього світу (етнічний, політичний, расовий, релігійний тощо). Теоретики мистецтва (А. Бертаманфі, Ш. Бюлер, К. Фосслер) виділяють поняття “художня ментальність”, що використовує певний синтез мистецтв для відображення менталітету народу.

Мета дослідження — проаналізувати джерела формування українського менталітету, охарактеризувати основні його риси, показати спільне і відмінне в ментальності українців та інших народів.

Говорячи про майбутнє слов’янських народів, особливо українського, Й. Г. Гердер у “*Journal meiner Reise im Jahr 1769*” писав: “Україна ще

стане новою Грецією. Чудове розташування цієї країни, ласкавий характер народу, його музичний дар, родюча земля — ще пробудяться. З невеликих племен, якими колись були ж греки, з’явиться велика культурна нація. Її кордони протягнуться до Чорного моря, а звідти і в широкий світ” [12, 135]. Таким чином, сьогодні глобальне питання, “до якої цивілізації належить Україна?”, особливо актуальне в світлі останніх подій. Якщо це гомогенна структура, то реформаторам не доведеться докладати особливих зусиль, якщо ж вона різнорідна, то зміни будуть болючими, залежними в перспективі від зміни поколінь. У цьому зв’язку ніби пророцтвом щодо долі України звучить висловлювання Л. М. Гумільова, автора пасіонарної теорії етногенезу, про те, що “найважчі моменти у житті етносу (й отже, і в житті людей, що його складають) — це зміни фаз етногенезу, “так звані фазові переходи. Фазовий перехід завжди є глибокою кризою” [2, 245].

В. Липинський у 20-ті рр. ХХ ст. вивів двоїстий образ України: з одного боку, це її “європеїзм”, а з іншого — “належність до тюркської цивілізації” (у ті часи у складі Росії). В цілому, як справедливо відзначає Р. Додонов, “придя в Евразийское пространство как европейская общность, Украина, спустя три века, пытается войти в Европу как общность евразийская” [3, 242–243]. Оцінюючи сьогоднішній стан України, можна констатувати, що вона все ще перебуває між Сходом і Заходом.

Які ж риси характеру нації є визначальними для її історії, формування ментальності? Г. Лебон у “Психології народів і мас” (1895) правильно стверджує, що “історія народу витікає завжди з його душевного складу... Без попереднього знання душевного складу народу історія його ввижається якимось хаосом подій, що керуються однією випадковістю” [7, 22].

За Лебоном, домінуючими рисами англосаксонської раси (американців, англійців та ін.) є “запас волі, нестримна енергія, дуже велика ініціатива, абсолютне самовладання, відчуття незалежності, доведене до крайньої нетовариськості, могутня активність, живучі релігійні почуття, дуже стійка моральність і дуже ясне уявлення про обов’язок... До цієї загальної характеристики слід додати той повний оптимізм людини, життєвий шлях якої є абсолютно визначеним і яка навіть не

припускає, що можна вибрати кращий. Вона завжди знає, чого потребують від неї її вітчизна, її сім'я та її релігія" [7, 25]. Саме цей перелік рис є визначальним для психологічного складу англосаксонських народів, формує поняття їхньої ментальності і, як свідчить історія, є відносно незмінним протягом століть.

І. В. Ф. Гегель, досліджуючи характери європейських народів, визначав не тільки їхню різноманітність, але й певну схожість. Розкриваючи риси національного характеру англійців, Гегель відзначав їх здатність до інтелектуального сприйняття світу, схильність до консерватизму, відданість традиціям. На його думку, італійський та іспанський характери близькі одне одному, їхньою основною рисою є індивідуалізм.

Однак риси індивідуалізму в італійців проявляються обмежено, в той час як у іспанців вони мають узагальнену форму і проникнуті рефлексією. За Гегелем, основними рисами німецького національного характеру є глибина думки, розсудливість, витримка, що визначають успіх у всіх сферах діяльності протягом століть.

Виявлення і встановлення науковцями психологічних рис, як правило, має спонтанний характер. На наш погляд, повний перелік основних тем, пов'язаних із ментальністю, представлено і схарактеризовано в фундаментальній праці "Історія європейської ментальності" (за редакцією П. Дінцельбахера), як-от: індивід, сім'я та суспільство; сексуальність та любов; релігійність; тіло й душа; хвороба; вік; смерть; страхи й надії; радість, смуток та щастя; робота і свято; комунікація; чуже та своє; влада; право; природа і навколишнє середовище; простір, час та історія. Сам П. Дінцельбахер визначає ментальність як "набір способів і змістів мислення та сприйняття, які типові для відповідного колективу у відповідний період" [4, 21].

Відзначимо, що серед вітчизняних дослідників відсутня єдність у виділенні типових ознак української ментальності.

Найтипівішими рисами національного характеру українців учені називають тісний зв'язок із середовищем проживання (антеїзм), примат індивідуалізму над колективізмом, пріоритет емоційності над раціоналізмом (кордоцентризм), ідеалізм, егалітаризм (загальна "зрівнялівка" як принцип життя), амбівалентність (протиріччя)

внутрішнього світу, релігійність або духовність. В українській науці ментальність стала предметом активного вивчення в 90-х роках ХХ ст. передусім із метою розмежування спадщини українських та російських філософів, діячів мистецтва, науки тощо.

У той же час психологічний склад українського етносу, "дух народу", "національний характер" та інші пов'язані з ментальністю категорії давно були в центрі уваги мислителів минулого. Дослідження українського менталітету в ХІХ ст. почали Д. Антонович, М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький, О. Потебня; продовжили у ХХ ст. Р. Додонов, Е. Донченко, Л. Гумільов, В. Липинський, І. Старовойт, М. Холод, Б. Цимбалістий, Д. Чижевський та ін.

У цьому процесі велика роль передусім належить українським філософам, які займалися пошуками власного ідеалу національної ментальності, окреслювали межі національної ідентичності, визначаючи для цього національні культурно значущі символи, концепти. Таким культурно значущим концептом для українців є серце як символ-образ, що проходить крізь усю українську мистецьку творчість, педагогіку, освіту, починаючи від Г. Сковороди, П. Юркевича і закінчуючи Т. Шевченком, М. Гоголем, Лесею Українкою, П. Кулішем, О. Довженком, В. Сухомлинським, В. Підмогильним, В. Стусом, Олександром Олесею та ін. Для росіян культурно значущим концептом є "руський мир", або, точніше, за Л. Гумільовим, "російський мир".

Відомо, що історик і письменник, автор програмного документа Кирило-Мефодіївського братства "Книги буття українського народу", М. І. Костомаров у праці "Дві руські народності (росіяни та українці)" раніше за всіх запропонував "модель українського національного характеру". Костомаров першим розкрив сутність і характер української нації на відміну від інших народів, яка встигла побувати і під польською шляхтою, і під російським царем, але зберегла свій "народний характер": "Не пропала вона, бо вона знати не хотіла ні царя, ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, однак не псували своїми губами мерзеними української мови і самі себе не називали українцями, а істинний українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен

не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятати єдиного бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось” [5, 98]. Костомаров також наголошував, що будь-який іноземець, який перебував в Україні, дивувався, що в жодній країні світу так щиро не моляться Богу, ніде чоловік не любив так своєї дружини, а діти своїх батьків.

Костомаров також обстоював ідею месіанства українського народу. “І повстане Україна із своєї могили і знову звернеться до всіх братів своїх Слов'ян... і почують крик її, і повстане Слов'янщина, і не залишиться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа — ні у Московщині, ні у Польщі, ні в Україні, ні у Чехії, ні у Хорватії, ні у Сербії, ні у Болгар. І Україна буде незалежною Річчю Посполитою у союзі Слов'янському. Тоді скажуть усі мови, вказуючи рукою на те місце, де на карті буде намальована Україна: ось камінь, якому бути на покутті” [5, 490].

Д. Чижевський, автор “Нарисів історії філософії на Україні”, відзначав, що основні відмінності в ментальності росіян і українців, за Костомаровим, формуються в XII ст. і полягають у відході від спільної стародавньої народності. Порівнюючи дві народності, Костомаров називає такі їх характерні риси:

1) у росіян панує загальне (Бог, цар) над індивідом; українець же ставить вище окрему людину;

2) росіяни “нетерплячі” до “чужих” віросповідань, звичаїв та ін., до яких вони ставляться з презирством; в Україні люди звикли з давніх-давен чути в себе чужу мову, вороже до іноземців вони ставились у разі наруги над святинами українського народу;

3) російський народ — “матеріальний”; українці ж намагалися “одухотворити” весь світ;

4) росіянин мало цінує природу; українець її любить, тому-то українська поезія невід'ємна від природи, вона оживляє її;

5) любов до жінки — матеріальна у росіян і духовна в українців;

6) у релігії увага росіян спрямована на зовнішнє, на форму; в українців неможливо, щоб з'явився якийсь розкол із причин обряду, букви, їх релігійність — внутрішня [9, 138]. Д. Чижевський виокремлює такі характерні риси менталітету

українського народу: “По-перше, безумовною рисою психологічного складу українця є — емоціоналізм та ліризм; найяскравіше виявляються ці риси в естетизмі українського народного життя і обрядовості...; одним із боків емоціоналізму є і своєрідний український гумор, що є одним із найбільш глибоких виявів “артистизму” української вдачі. Поряд із цими рисами стоїть індивідуалізм та стремління до свободи в різних розуміннях цього слова... Поряд із цими двома основними рисами стоїть третя — неспокій і рухливість” [9, 17].

Відомі російські історики найчастіше називали такі риси росіян: спонтанність, товарицькість (В. Ключевський), соборність, державність (А. Хомяков, С. Уваров), комюотарність (братерство в стосунках до людей), ірраціональність (М. Бердяєв), церковність (В. Соловйов). Із часом набір ментальних ознак може змінюватися, доповнюватися, але не значною мірою. Не дарма М. Бердяєв наголошував на тому, що росіянин XII–XVIII ст. не такий, як у XIX–XX ст.

Етнічні ментальності були предметом розгляду не лише філософів, істориків, а й художників слова. Зокрема, яскравий “парад” менталітетів демонструє відомий російський поет К. Бальмонт у вірші “Похвала розуму: “Ум английский — и светлый и туманный”, “Бесстыдный ум француза”, “ум немецкий — строительный, тяжелый и тупой”, “Ум русский — испуленно-молодецкий”, “Ум скандинавский — вещий и слепой”, “Ум эллинский — язык полубогов”, “Индийский ум, кошмарно исполинский, — свод радуги, богатство всех тонов” тощо.

Екзистенціально-кордоцентристські мотиви Сковороди і “філософія серця” Юркевича мали великий вплив на роботи таких філософів, як І. Ільїн (“Аксиоми релігійного досвіду”, “Про сердечне споглядання”, “Серце, що співає”), Б. Вишеславцев (“Значення серця в релігії”, “Серце в християнській і індійській містиці”), С. Франк (“Світло в темряві”), П. Флоренський (“Стовп і утвердження істини”) і т. ін. Ці ідеї опосередковано розвинуті і виражені у творчості діячів української культури: кінематографістів (О. Довженко (“Щоденникові записи”, “Зачарована Десна”, “Земля” тощо), Ю. Ілленко (“Легенда про княгиню Ольгу”), С. Параджанов (“Тіні забутих предків”), О. Санін (“Поводир”); письменників

В. Стус (“Палімпсести”), В. Підмогильний (“Місто. Невеличка драма”), Олександр Олесь (“Чари ночі: лірика”), В. Сухомлинський (“Серце віддаю дітям”), В. Голобородько (“Уся Україна”, “Савурмогила”, “Як потрапити жити на чужину”), Р. Чопик (“Менталітети”), С. Грабовський (“Трактат про серце”), Л. Костенко (“Записки українського самашедшого”) та ін.

Твори названих вище філософів і діячів мистецтва мають національний колорит, так необхідний у сучасних умовах, і фокусуються навколо теоретичної ідеї серця, визначної для української

ментальності, що знайшло продовження і набуло специфіки передусім у творах О. Довженка, В. Сухомлинського, В. Підмогильного, В. Стуса та ін.

Висновки. Для українського менталітету концепт “серце” є визначальним, символічно виражаючі стан душі, реалізуючі своєрідний принцип “концентрованої концептуалізації” культури. Проблема кордоцентризму сьогодні вельми актуальна в суспільстві й може бути вирішена саме за допомогою української художньої еліти, здатної розкрити процес культурної трансформації і корінних перетворень в Україні на світоглядному рівні.

Література / References:

1. Гегель Г. В. Ф. Наука логики / Г. В. Ф. Гегель. – Т. 1. – М.: Мысль, 1974. – 452 с.
2. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – М.: Эксмо, 2007. – 736 с.
3. Додонов Р. А. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Р. А. Додонов. – Запорожье: р/а “Тандем-У”, 1999. – 264 с.
4. Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера / Львів: Літопис, 2004. – 720 с.
5. Костомаров М. І. Книги буття українського народу / М. І. Костомаров. – К., 1845–1846 рр. – 494 с.
6. Кравчук А. Стереотип поляка у мовній свідомості української молоді // Вісник Львів. ун-ту. Серія філол., 2009. ВИП. 48. С. 212–222.
7. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – М.: Академический проект, 2011. – 238 с.
8. Сковорода Г. Разговор пяти путешественников об истинном счастье в жизни / Г. Сковорода // Полное собрание сочинений: в 2-х т. – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 1. – 532 с.
9. Чижевский Д. Нариси по історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К.: Вид-во Орії при УКСП “Кобза”, 1992. – 230 с.
10. Чопик Р. Менталітети / Р. Чопик. – К.: УВС ім. Ю. Липи, 2014. – 176 с.
11. Юркевич П. Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия // Философские произведения. – М.: Правда, 1990. – С. 69–103.
12. Herder J.G. Journal meiner Reise im Jahr 1769 / J.G. Herder. – Herder Werke: in 5 Bd. Berlin, Weimar, 1969. Bd.1, s. 135.
1. Hegel G.W. F. Science logiki / g. f. Hegel. – Vol. 1. – М.: Mysl', 1974. – 452 p.
2. Gumilev L. N. Ètnogenez and biosfera Northern / L. N. Gumilev. – М.: Èksmo, 2007. – 736 p.
3. Dodonov R. A. Theory mental'nosti: uchenie o determinantah myslitel'nyh avtomatizmov / R. A. Dodonov. – Zaporozje: r/a “Tandem”, 1999. – 264 p.
4. History European mentality / ed. Peter Dincel'bahera / Lviv: Chronicle, 2004. – 720 p.
5. Kostomarov M.I. Knyhy buttya ukraiyins'koho narodu / M.I. Kostomarov. – K., 1845-1846 rr. – 494 s.
6. Kravchuk A. Stereotype of the pole in the language consciousness of Ukrainian youth // Bulletin. Har-TU. Series of the Chair. 2009 ISSUE. 48 P. 212–222.
7. Lebon G. Psychology narodov s mass/G. Lebon. – M: Akademičeskij project 2011. – 238 p.
8. Skovoroda G. Conversation five travelers about true happiness in life // works: 2 t. / G. Skovoroda. – K., 1994. – Т. 1. – P. 351.
9. Čiževsky D. Essays on the history of philosophy in Ukraine / D. Chizhevsky. – K.: Publishing House “Orij” at UKSP “Kobza”, 1992. – 230 p.
10. Chopyk R. Mentalitety / R. Chopyk. – K.: ATC. J. Linden, 2014. – 176 p.
11. Yurkevych P. D. Serdtse y eho znachenye v dukhovnoy zhyzny cheloveka, po uchenyyu slova Bozhyya // Fylosofskye proyzvedeniya. – М.: Pravda, 1990. – S. 69–103.
12. Herder J.G. Journal meiner Reise im Jahr 1769 / J.G. Herder. – Herder Werke: in 5 Bd. Berlin, Weimar, 1969. Bd.1, P. 135.

Бойко Зинаїда Васильевна

Менталитет как образно-художественное отражение действительности

***Аннотация.** В статье анализируются источники и современная интерпретация украинской ментальности через одно из основополагающих понятий культурологии — “сердце”, имеющее символическое значение во многих культурах мира, представляющее в каждой из них внутренний центр умственной и духовной жизни людей, что нашло свое отражение в особенной украинской философии — “философии сердца”. Для автора в выделении общих черт украинской этноментальности приоритетным является психологический фактор, хотя и не игнорируется какой-либо другой — идеологический, географический, языковой и т.д. Особенно ценным в перспективе является представление проблемы кордоцентризма украинской творческой элиты, художественная манера которой — неповторима и объективна в выражении ментальности собственного народа через призму художественного восприятия действительности.*

***Ключевые слова:** концепт “сердце”, анамнезис, экзистенциализм, образ, символ, кордоцентризм, “философия сердца”, менталитет, художественная ментальность.*

Boiko Zinaida

The Mentality Both Figurative and Artistic Reflection of Reality

***Summary.** In the present article the sources and the contemporary interpretation of Ukrainian mentality are analyzed through one of the basic concepts of culturology — the concept “of heart”, which has symbolic meaning in many cultures of the world, representing the female center of mental and spiritual life of people, that are reflected in a special Ukrainian philosophy — “the philosophy of heart”. Distinguishing the common features of Ukrainian ethnic mentality the author shares psychological approach and denies any other, especially ideological. Particularly valuable in our opinion is the problem of cordocentrism in the idea of Ukrainian artistic elite, whose artistic manner appears to be unique in the expression of the mentality of its own people. Thus, the artistic mentality, being free per se and using the specific synthesis of arts, helps with the impartial coverage of this problem.*

***Keywords:** concept of “heart”, anamnesis, existentialism, image, symbol, cordocentrism, “philosophy of heart”, mentality, artistic mentality.*